

Дејан Д. Антић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Депарتمان за историју

dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

СТРАДАЊЕ СВЕШТЕНИКА ПАВЛА ПОПОВИЋА У ТОПЛИЧКОМ УСТАНКУ

Апстракт: Ослањајући се на архивску грађу и релевантну литературу, рад расветљава живот свештеника Српске православне цркве Павла Поповића током окупације Србије у Првом светском рату, са посебним освртом на његову улогу у Топличко-јабланичком устанку. Након повлачења српске војске 1915. године, Поповић је остао међу својим народом у Куришумлији, делећи с њим терет непријатељске окупације. Посебна пажња посвећена је његовом држању током устаничких активности, при чему сведочанство његовог сина Божидара пружа драгоцен увид у свакодневицу под окупацијом, тренутке ослобођења вароши Куришумлије, организацију живота у слободном граду, хуман однос топличког проте према непријатељским заробљеницима, као и у период гушења устанка и великог страдања становништва. Трагична судбина Павла Поповића представља парадигму страдања српског свештенства и народа у периоду 1915–1918. године и доприноси дубљем разумевању сложених историјских процеса на југу Србије током Првог светског рата.

Кључне речи: Павле Поповић, Куришумлија, Косаница, свештеници, Топлички устанак, бугарска окупација

Окупација Куршумлије 1915. године

Након офанзиве Централних сила у октобру 1915. године, српска војска се повлачила ка југу, при чему су јединице Друге и Треће армије, као и бројни цивили, пролазили кроз Прокупље и Куршумлију.¹ У Куршумлију су свакодневно пристизале избеглице из Београда, бежећи пред немачком и аустроугарском војском. Повлачење српске војске, лакших рањеника, покретних болница и аустроугарских заробљеника из Топлице почело је 15. новембра 1915. године преко превоја на Преполцу, ка Лапљој долини, Подујеву и даље према Метохији.² Два дана касније окупационе снаге су заузеле Куршумлију, након кратког српског отпора код Раче. Том приликом, бугарски војници и арнаутске групе напали су армијску заштитницу српске војске, убили 40 војника, запленили опрему и ликвидирали председника куршумлијске општине Милета Милосављевића, који је одбио да напусти своју варош.³ Овим догађајима започела је

¹ Опачић 1986, 219–222; Antić 2021a, 22.

² Gordon–Smith 1916, 110–113.

³ Костић 1997, 258.

окупација Куршумлије и њене околине у Првом светском рату.⁴

Уочи одступања српске војске, више свештеника обратило се епископу нишком Доситеју тражећи упутство да ли треба да се повуку са војском или да остану у земљи. Епископ је одговорио да он лично остаје, препуштајући сваком свештенику да одлуку донесе у складу са сопственом савешћу и околностима. Међу српским свештеницима који су током повлачења српске војске остали у Куршумлији са својим народом налазио се и протојереј Павле Поповић. Због старости није био у могућности да се придружи одступању, те је заједно са становништвом поднео терет непријатељске окупације.⁵

Према сведочењу његовог сина Божидача, протојереј Павле Поповић био је човек снажне личности, изразите интелигенције и чврсте воље, који је поседовао развијену патриотску свест. Представљао је типичан пример човека који припада генерацији српских националних радника с краја 19. и почетка 20. века, посвећене обнови српске државности, очувању српске духовности и историјске традиције. У духу патриотских идеала свога времена, Поповић је био спреман на велике жртве у борби за слободу и напредак српског народа.⁶

Павле Поповић и положај српских свештеника у првим месецима окупације

Већ са почетком окупације, за све оне који су одлучили да остану на територији под контролом окупатора, међу њима и за протојереја Павла Поповића, наступили су тешки дани. Једна од првих мера окупаторских власти био је попис српског становништва мушког пола, старости од 19 до 50 година. Пописано становништво је распоређено у три категорије и у периоду од 15. новембра 1915. до краја фебруара 1916. године поступно је интернирано у бугарске логоре. Они који су преживели пут ка Бугарској и избегли судбину Сурдуличких мученика, суочили су се са изузетно тешким условима живота у логорима. Тортура и физичко злостављање представљали су свакодневицу у логорима, од којих су многи били организовани под ведрим небом. Ако је и било шатора и барака они су прокишњавали. Логораши су спавали на земљи или на голом поду, без основних услова за живот и хигијену. Неодговарајуће санитарне прилике довеле су до појаве епидемија, што је додатно повећало смртност међу заточеницима.⁷

⁴ Током окупације у Првом светском рату, Косанички срез био је укључен у административни састав Топличког округа под бугарском управом. У том периоду називан је „Куршумлијска околија“ и проширен територијалним припајањем предратног Копачичког среза и још двадесет села. Према бугарском попису из маја 1916. године, на подручју општина Куршумлијска, Бањска, Грабовничка, Жучка, Иванкулска, Луковска, Рачанска, Рударска и Добродолска живело је око 21.000 становника. Види: *Списък на населениѣ мѣста въ Македония, Моравско и Одринско*, София, 1917, 83–84.

⁵ Павле Поповић је рођен 1856. у селу Зубовцу, у подножју Шар планине, код Тетова, од оца Саве, свештеника и мајке Велике. Основну школу је учио у Тетову, а затим се са још неким Србима преселио у централну Србију. Као питомац Друштва Светог Саве у Београду завршио је Богословију а потом и мисионарски курс након чега се вратио у Стару Србију, радећи на отварању српских школа у срезу Гостиварском. Учествовао је у српско-турским ратовима као добровољац и борио се код Неготина, Видина и за ослобођење Ниша, где је истакао војну заставу на Тврђави. У Скопљу је 1894. рукоположен за свештеника и постављен за архијерејског намесника у Гостивару. Због бугарских претњи поново је отишао у Србију и 1904. године постављен је за свештеника парохије мирничке у Куршумлији, где је боравио до своје смрти. Види: Архив Српске академије наука и уметности (у даљем тексту: АСАНУ), Легат Стевана Димитријевића, сигнатура 14435/86а (у даљем тексту: 14435/86а), кутија 4. Рукопис Божидача Поповића, богослова из Куршумлије, сачињен у Куршумлији, децембар 1918. године, стр. 1–4.

⁶ *Исто*.

⁷ Војни архив – Београд (у даљем тексту: ВА), фонд Војске Краљевине Србије (у даљем тексту:

Међу лицима која су хапшена по успостављању окупационог система власти најзаступљенији су били свештеници, учитељи, просветни радници, трговци и истакнути представници локалне заједнице. Посебан пик окупатор је имао на српске свештенике који су били чувари духовног и националног идентитета.⁸ На самом почетку окупације свештеник Павле Поповић је за длаку избегао смрт или интернацију. Нашао се у групи похапшених старијих људи која је била предвиђена за одвођење на „тежак принудни рад“, али је претпоставља се због година старости отпуштена и из Ниша враћена кућама.⁹

Према исказима Радоса Ракочевића и још двојице мештана из општине Добродолске, од самог почетка окупације бугарске снаге су испољавале изразиту суровост према српском становништву. Српска национална обележја систематски су уништавана, српски језик и књиге били су строго забрањени, а свештенство интернирано. На њихова места довођени су свештеници бугарске националности.¹⁰ У оквиру политике бугаризације, тј. наметања бугарског културног, језичког и верског идентитета српском становништву, затваране су српске школе и отварање бугарске. Организовано су спаљивани српски уџбеници, новине, брошуре, географске карте, као и судска и административна документа написана на српском језику. Ни верски објекти нису били поштовани, већ су скрнављени и пљачкани.¹¹

Осећања и утиске обичног човека у првим месецима окупације Топличког краја верно осликава сведочење Луке Аврамовића из Тмаве. Према његовим наводима, свештеници су у већини случајева били интернирани, док су они који су остали на слободи били углавном у годинама. Такве свештенике окупаторске власти су, по правилу, остављале у селима, а понекад и у варошима. У црквама, на јавним скуповима и на такозваним „бесплатним предавањима“ организованим од стране окупатора, одржаване су пропагандне беседе. Присуство овим предавањима било је обавезно, што је представљало још један облик притиска и контроле над становништвом.¹²

Према казивању Божицара Поповића, сина свештеника Павла Поповића, живот његовог оца, пароха мирничког, био је налик животу осталих обесправљених Срба под бугарском окупацијом. Због отвореног негодовања према поступању бугарских власти према локалном становништву, као и јавне критике њихових службеника, био је међу окупаторима познат и под погрдним надимком „поп делија“.¹³ Његов национални ентузијазам и приврженост српској идеји дошли су до пуног изражаја током прве године окупације, када је, заједно са већим бројем виђенијих Срба, поново ухапшен. Суђен је у Нишу током процеса који је трајао од новембра 1915. до марта 1916. године. На овом процесу оптужено је око сто истакнутих родољуба из јужне Србије. Оптужнице, које нису биле засноване на конкретним доказима, теретиле су их за наводну шпијунажу у корист српске војске, одржавање контаката са официрима који се нису предали, деловање против бугарске управе, као и наговарање деце да избегавају похађање бугарских школа и да не читају књиге на бугарском језику. Иако су све оптужбе биле очигледно монтиране, сви оптужени су пуштени на слободу, али под условом плаћања високе новчане казне. Та околност указује да је сам „судски процес“ имао примарно функцију пљачке српског

ВКС), пописник (у даљем тексту: п.), 7, кутија (у даљем тексту: кут), 77, фасцикла (у даљем тексту: фас), 1. Извештај Анкетног одбора Народне скупштине поднет Народном представништву, 10.1.1920. у Београду, страна 9 (у даљем тексту: *Анкета*, 9); Антић 2021б, 210–212.

⁸ Антић 2021в, 314–315.

⁹ АСАНУ, 14435/86а, 2.

¹⁰ ВА, ВКС, п. 7, кут. 77, фас. 1, *Анкета*, 11; Хаџи Васиљевић 1922, 14–15.

¹¹ ВА, ВКС, п. 7, кут. 77, фас. 1, *Анкета*, 5.

¹² ВА, ВКС, п. 7, кут. 77, фас. 1, *Анкета*, 6.

¹³ АСАНУ, 14435/86а, 4.

становништва.¹⁴

Поред поменутих и сличних судских процеса, значајну улогу у механизму окупационе репресије имало је и масовно денунцирање виђенијих српских чиновника, учитеља и свештеника. О обиму и последицама оваквих пријава у косаничком срезу сведочи и Тодор Крушић из Дабиновца. Према његовим наводима, велики број људи био је пријављен због коришћења српског језика, чија је употреба била званично забрањена посебном наредбом окупационих власти. Посебно се прогањало одбијање грађана да говоре и пишу искључиво на бугарском језику.¹⁵ Ни свештеник Павле Поповић није био изузет од оваквих проблема. Ношен већ тешким траумама из претходних хапшења и процеса, он је физички био знатно слаб, али је остао духовно несаломив. Управо је та његова духовна снага и активност представљала сметњу за бугарску цркву и њено свештенство, упркос томе што је и сама била православна. Двојица бугарских свештеника прва су поднела пријаву против Поповића начелнику среза, оптужујући га за неподобно деловање. Оптужбе су прослеђене и „окупационом“ епископу Варлаами, предратном левкијском епископу, кога је српски народ описивао као „вука у јагњећој кожи“. Варлама је свештенику Поповићу практично забранио сваку јавну активност, а нарочито присуство у српским школама и црквама. Оно што је посебно сметало бугарским властима и црквеним круговима било је сазнање за Поповићев истрајан национални рад у Старој Србији на прагу XX века. Уз то, епископ Варлаам га је оптуживао и за наводно припремање устанка против бугарских власти.¹⁶

Положај српског становништва у Косаници знатно се погоршао у августу 1916. године, када су бугарске трупе упућене на фронт у Добруци заменили и бугарски комитски одреди који су појачали репресију, нарочито у виду новчаних и других материјалних намета. Додатну несрећу представљало је довођење арнаутских група, којима је било омогућено да некажњено врше силовања, отмице, пљачке и убиства над српским становништвом.¹⁷

Упркос бројним протестима упућеним бугарском војном заповедништву Моравске области, у којима се захтевало да се обуздају поступци недисциплинованих чиновника и свештеника, сви ти апели остали су без одговора. Чак ни протестно писмо бугарског окружног начелника у Врању, Димитрова није уродило плодом. У свом извештају, Димитров је указивао на недостатак дисциплине међу окупационим снагама, самовољу појединих команданата и официра, као и на масовне прогоне и страдање српског цивилног становништва, узроковане, како сам каже, „незајежљивим апетитима отпадника од вере, Бога и цара“. Посебно је истицао распрострањену пљачку: новац је изнуђиван од породица како би њихови чланови били ослобођени из интернирских логора у Бугарској. Поред тога, поједини команданти су наређивали интернирање мушкараца како би несметано силовали њихове жене или се дочепали њихове имовине. Многи Срби су убијени из истих побуда.¹⁸

Свештеник Павле Поповић отворено је иступао против систематске пљачке српског становништва, коју су окупационе власти спроводиле под изговором

¹⁴ АСАНУ, 14435/86а, 3–4.

¹⁵ ВА, ВКС, п. 7, кут. 77, фас. 1, *Анкета*, 8.

¹⁶ АСАНУ, 14435/86а, 5.

¹⁷ ВА, ВКС, п. 7, кут. 77, фас. 1, *Анкета*, 7 и 11.

¹⁸ Архив Југославије – Београд (у даљем тексту: АЈ), фонд Министарства иностраних послова КЈ-Дирекција за уговоре (1919-1929) (у даљем тексту: 334), фасикла 643, јединица описа (у даљем тексту: јед. оп.), 1903-1904, Враненско околно управление-Министерство на Народното Просвѣщение, Вране, 23.03.1916, стр. 3, 6, 7, 9.

прикупљања новца за различите потребе. Овакве поступке Бугари су идеолошки оправдавали тврдњом да је српски народ, до пре четрдесет година, био „једно тело са Бугарима“. Према истом тумачењу, историјска „неправда“ огледала се у томе што су, наводно, бугарски крајеви отети и становништво „посрбљено“. Главну одговорност за такав процес бугарске власти су приписивале српским свештеницима, тврдећи да су они за своје деловање били издашно награђивани од стране српске државе. Упркос таквим оптужбама и изузетно опасном окружењу, Павле Поповић је успео да преживи, што је његов син Божидар описивао као „право чудо“.¹⁹

Бугарско свештенство показало је исто тако негативан став према Павлу Поповићу као и бугарско чиновништво. Први је у Куршумлију стигао Јосиф Попов из трновског краја. Након њега, у Куршумлију су дошли и свештеници Захарије Ладински из Варне и Кирил Ганев из Беле Цркве (Великотрновски округ). Они су по околним селима „прикупљали новац за ослобађање ухапшених“. Павле Поповић је о њиховом деловању рекао: „Дочекамо да нам суди гори од нас, јер дође време да му и црквењак буде владика. То ће ме у гроб отерати“. Убрзо је Захарије отишао у Ниш, а у Куршумлији је остао Кирил, кога је народ сматрао „безазленим као змија, а наивним као лисица“. Постављен је за главног свештеника среза, а венчања је наплаћивао 60 лева (укупно око 200 динара са државним таксама). Народ је узалудно подносио жалбе због његовог неморалног понашања, јер је Кирил често виђан у кафанама у друштву сумњивих жена.²⁰

Након појаве првих наоружаних српских чета у Топличком округу, свештеник Кирил је отворено оптуживао Павла Поповића за сарадњу са тим четатама. Тврдио је да Поповић посећује околна села и преноси поруке четницима. Бугарски официри су захтевали његово јавно стрељање. Свештеник Кирил, који је владао застрашивањем становништва у Куршумлији и околини, називао је Павла Поповића „четничким агентом“ и „српским разбојником“, уз претње интернирањем и забраном вршења свештеничких обреда.²¹

Незадовољство бугарских чиновника према Павлу Поповићу додатно су подстицали поједини мештани из Куршумлије, који су преносили информације о његовом ранијем животу и деловању у Старој Србији. Тако је примера ради Прока Пантић из Мачковца после рата испричао Божидару Поповићу да му је његов отац говорио како га Бугари неће поштедети и да ће страдати због вишегодишње борбе за српски народ на јуту, коју му бугарски режим неће опростити.²²

Породица Поповић у Топличком устанку

Стање у читавом Топличком округу уочи избијања устанка било је крајње тешко, напето па је било само питање дана када ће српски народ устати у одбрану својих основних права. Поступање бугарских власти према цивилима, већ пре самог почетка Топличког устанка, било је изузетно сурово. Окупаторска власт је вршила вишеструке притиске од моралних, преко физичких, до психолошких што је постало неподношљиви за локално становништво.²³

У пратњи свештеника Крсте Поповића и још неких лица Павле Поповић се најпре склонио у манастир Светог Николе код Куршумлије. То је било место које је, још

¹⁹ АСАНУ, 14435/86а, 6.

²⁰ Исто.

²¹ АСАНУ, 14435/86а, 6–7.

²² АСАНУ, 14435/86а, 8.

²³ ВА, ВКС, п. 7, кут. 77, фас. 1, Анкета, 14.

у доба династије Немањића, служило као уточиште српским жупанима и властели. Међутим, није се тамо повукао ради организовања оружаног отпора, како су га оптуживале бугарске власти, већ због тешког здравственог стања које му је једва дозвољавало кретање. Повукао се у испоснички живот, молећи се за спас и опстанак српског народа. Али његово присуство у манастиру није прошло непримећено због чега су га редовно посећивали бугарски агенти који су о његовом понашању писали извештаје. Један од посетилаца био је и Ђорђе Кенеф, шеф бугарске тајне службе за Врањски и Топлички округ. Ипак, упркос званичној функцији, Кенеф је био благонаклон према српском народу. Своју благонаклоност је на крају и доказао, тако што се прикључио српским четничким одредима, у којима је и погинуо, борећи се до последњег метка у бици код Рујковца у Јабланици. После његових посета манастиру, притисак бугарских власти на Павла Поповића донекле је попустио, што се можда може приписати и Кенефовој заслуги.²⁴

У току ратних дешавања Павле Поповић ниједног тренутка није одступао од свог свештеничког позива. Живео је подвижничким животом и време проводио у свакодневним молитвама. Тако је дочекао и избијање Топличког устанка. Иако је устанак познат под именом „Топлички“, прве искре оружаног отпора јавиле су се управо у Косаници. Народ тог краја одликовао се ратоборним духом и спремношћу да стане у одбрану своје слободе. Срезови Јабланички, Топлички, а нарочито Косанички, дали су значајан број храбрих и искусних бораца, међу којима су се посебно истицали припадници Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“, познатијег као Гвоздени пук. Поред тога, становници Косанице провели су готово три деценије на „мртвој стражи“, бранећи границе тадашње Краљевине Србије од честих и насилних упада арнаутских банди. Управо захваљујући том дугогодишњем искуству у граничарској служби, ови стари, прекаљени борци били су лако придобијени и организовани у устаничке чете.²⁵

Дана 15. јануара 1917. године, бугарска војна команда одржала је ратни савет на којем је присуствовао и генерал Александар Протогеров, чувени бугарски комита. На тој заједничкој седници донета је одлука о спровођењу акта који је имао и политички и војни карактер. Као резултат поменутог саветовања, издата је прокламација упућена становништву свих подручја под бугарском окупацијом. У тексту прокламације било је наведено да је читаво Поморавље „коначно ослобођено непријатељског јарма“ после „четрдесетогодишњег ропства“. Окупирано становништво је названо „слободним“ и позивано да се стави на располагање „својој отаџбини“, у циљу одбране „тешко изборене и дуго очекиване слободе“. Посебан нагласак Бугари су ставили на мобилизацију. Мушко становништво узраста од 17 до 50 година позвано је да се јави регрутним комисијама. Неписмени и војно необучени требало је да буду оспособљени за руковање оружјем, док су обучени борци били намењени непосредном упућивању на фронт, у циљу „одбране“ Поморавља и новоуспостављене „слободе“.²⁶

Овај потез окупационих власти према српском становништву био је кап која је прелила чашу. Ускоро су плануле прве пушке. У Мачковцу надомак Куршумлије подигнут је међу првима устанички барјак 26. фебруара 1917. године.²⁷ Брзо су све устаничке чете које су боравиле у околним селима кренуле ка Куршумлији.²⁸ У тим судбоносним данима, почетак Топличког устанка затекао је и свештеника Павла Поповића у овој вароши. Након

²⁴ АСАНУ, 14435/86а, 7-8; Перовић 1954, 87.

²⁵ ВА, ВКС, п. 7, кут. 77, фас. 1, *Анкета*, 14.

²⁶ *Политика*, 4. март 1927, 6.

²⁷ Перовић 1954, 102.

²⁸ ВА, ВКС, п. 7, кут. 77, фас. 1, *Анкета*, 11; *Политика*, 8. март 1927, 1-2; 9. март 1927, 1.

што су устаничке чете ушле у Куршумлију и протерале бугарску окупаторску војску, отац Павле је у варошкој цркви служио литургију у част српског народа и краља Петра I Карађорђевића, чиме је и духовно подржао ослободилачку борбу. У првим данима устанка, његова два сина, Божидар и Бранислав, активно су се придружили устаничким редовима. Према казивању старијег сина, Божидара, већ у шест часова ујутру чуле су се прве пушке у близини Куршумлије. Борбу су водиле организоване српске устаничке чете, потпомогнуте одбеглим грађанима Куршумлије који су се придружили оружаном отпору, бежећи од присилне мобилизације у бугарску војску.²⁹ Бугарске снаге су се утврдиле на сточној пијаци, бранећи мост на Топлици. Устаници су стегли обруч око Куршумлије и отпочеле су жестоке уличне борбе. Арнаути су се утврдили у околним зградама, а Бугари се повукли у двориште кафана Милентија Алексића. Услед надирања устаника са свих страна бугарски гарнизон је брзо капитулирао.³⁰

О атмосфери у ослобођеној Куршумлији 1917. године сведочи Божидар Поповић, син свештеника Павла Поповића, који је у својим записима забележио: „У Куршумлији се поново суди у име Његовог Величанства Краља Петра. Народ се радовао ослобођењу, иако је знао да ће га оно скупо коштати. Али, свеједно. Знамо да се слобода рађа из крви. И отац се назва пресећеним, јер је дочекао да, служећи литургију у цркви, поново спомене Његово Величанство српског Краља и нашег Епископа, Господина Доситеја“.³¹

Међутим, слобода није дуго трајала. Већ средином марта јаке аустроугарске и бугарске трупе сломиле су отпор српских устаника, о чему је Божидар Поповић сведочио на следећи начин: „Као што се види, овај наш мали устанак, у коме смо узели учешћа ја и мој млађи брат Бранко, а сестра нам Милица од својих 14 година, погибе, донесе промену власти у Куршумлији и околини. Она беше кратка века (19 дана)“.³²

И заиста, ослобођена територија устаничке државе обухватала је не тако мали простор по површини и налазила се под контролом устаника приближно двадесет дана.³³ За то време, устаничка војска је бројала око 13.000 бораца и око 350 коњаника, што представља завидан ниво организованости и мобилизације у условима потпуног окупационог притиска. Баш таква озбиљност и обим устанка натерали су Централне силе да са других фронтава повуку значајне снаге ради његовог гушења. Против устаника су ангажоване чак три целе дивизије, уз друге помоћне јединице. Овакав потез најбоље сведочи о томе колико је устанак у позадини фронта представљао реалну претњу по стабилност окупационог режима у Србији.³⁴

Одсудни напад на устанике почео је 16. марта, када су бугарске трупе наступале ка Куршумлији у две колоне: једна из правца Блаца, друга преко Прекадина. Међутим, напредовање бугарских јединица мање је личило на борбу против устаника, будући да је Куршумлија пала већ 17. марта без отпора, а више на масовно убијање и разарање свега што се нашло на дometу пушке и ножа. То сликовито описује Коста Војиновић, називајући окупациона недела злочинима које су „неблагодарни бугарски изроди и издајници Словенства учинили против мајке Русије и своје браће.“³⁵ У истом духу, млади четник, син проте Павла Поповића, Божидар записује „Бугари и Арнаути, као да се такмичаху који ће се показати као већа звер, јер пред њима бежи маса света, у којој маси

²⁹ АСАНУ, 14435/86а, 8.

³⁰ *Политика*, 9. март 1927, 1–2.

³¹ АСАНУ, 14435/86а, 9.

³² АСАНУ, 14435/86а, 9.

³³ Митровић 2016, 339.

³⁴ Перовић 1954, 25.

³⁵ Младеновић 2017, 497.

видите, жене са дечицом на сна умирућа од глади и зиме, као и обешчашћене девојчице. Све ово иде од жедних зверова са другима да тражи заштите. Али авај!! Суђени час је дошао, јер грађани среза Косаничког тону у пакао. Верујем да је Содому и Гомору у данима пропасти било лакше“.³⁶

Пре уласка бугарских јединица у варош Куршумлију, град су напустили синови Павла Поповића, Божидар, Бранислав и Владимир. Прота Павле Поповић је, међутим, донео одлуку да не напусти варош заједно са становништвом, већ да сачека долазак бугарских трупа, ослањајући се на могућност милостивог поступања од стране окупационих власти. Разлог за овакво очекивање представљало је његово претходно залагање приликом ослобађања Куршумлије од стране устаника, када је спасао живот бугарском свештенику Кирилу. Након што је сазнао за очеву намеру, Божидар Поповић је посетио устаничку болницу у којој се налазио рањени бугарски фелжандарм, коме се обратио са молбом да, по уласку бугарске војске у Куршумлију, заштити становнике који остају у вароши, а посебно његовог оца. Међутим, осим неубудљивог обећања, фелжандарм му није мога дати никакве гаранције.³⁷

Павле Поповић и његова супруга су најпре благословили своју децу која су била приморана да се заједно са устаничким снагама евакуишу из Куршумлије. Пожелели су им срећан пут и повратак у варош заједно са српском војском.³⁸ Иако је у почетку намеравао да остане у граду, под притиском угледнијих грађана који су изразили забринутост због непоузданости бугарских трупа, Павле Поповић је прихватио савет да се повуче из вароши. Одлучио је да се, у пратњи свештеника Крсте Поповића, упути у избеглиштво. Своју одлуку је претходно саопштио супруги, која се с њом сагласила. У разговору с њом нагласио је да је све „у Божијим рукама“ и да „нема другог пута осим напред, па шта буде“. Према сведочењу његове супруге, непосредно пре одласка, Павле Поповић је отишао до школске зграде, где се дуго молио Богу, након чега се вратио кући прибран и духовно ојачан. Тај догађај је касније његова супруга испричала њиховом сину Божидару и остао је забележен као део породичног сећања.³⁹

Супруга Павла Поповића, Костадинка, испратила га је до самог изласка из Куршумлије. Последњи моменти њиховог растанка забележени су у сећањима њиховог сина Божидара Поповића, који наводи очеве речи упућене супруги у тренутку одласка: „Костадинка (жена Павла Поповића – прим. аут), ја сада у име Бога одлазим где и сви наши соколови да дочекамо победоносни долазак наших и савезничких трупа које ће бити кроз који дан. Ти мораш бити јунак и подносићеш све муке, као и сва наша браћа. Једино жалим што вас остављам без новаца и хране. Но знај, да ћу скоро доћи са француском заставом у руци, којом ћу заштити споменик, као што сам учинио 1878. године на Нишком граду“.⁴⁰

Према казивању Божидара Поповића, непосредно пре поласка, Павле Поповић је подигао своју сребрну муштиклу са ћилибарским украсом, изразивши намеру да је поклати првом француском војнику на кога наиђе. Након опроштаја са супругом, кренуо је на пут у пратњи свештеника Крсте Поповића и групе старијих грађана Куршумлије. Куршумлију је напустио 13. марта и прво се упутио ка селу Грабовници, које се налази на удаљености од неких 12 километара источно од вароши. У том селу је, заједно са осталим

³⁶ АСАНУ, 14435/86а, 10.

³⁷ АСАНУ, 14435/86а, 10–11.

³⁸ У том одступању, бугарски војници су заробили Бранислава Поповића који је интерниран у заробљенички логор у Сливену где је умро 16. новембра 1917. године.

³⁹ АСАНУ, 14435/86а, 10.

⁴⁰ АСАНУ, 14435/86а, 11.

људима преноћио. Међутим, због приближавања аустроугарских и бугарских јединица том подручју, Павле Поповић и Крста Поповић су наставили пут у правцу Мердара, ка некадашњој старој српско-турској граници. Божидар Поповић у својим белешкама још и наводи да су на читавом путу, који је обухватао значајну раздаљину, користили сваку прилику да се Богу моле.⁴¹

Дана 18. марта, само дан након пада Куршумлије, Павле Поповић је, у пратњи свештеника Крсте Поповића, након бројних тешкоћа стигао у село Механе. У том месту затекао је свог сина Владимира, који се у претходном периоду раздвојио од старијег брата Божидара. Исцрпљен дугим путем и разочаран сломом устанка, Павле Поповић је већ наредног дана донео одлуку да остане у селу и ту сачека долазак бугарских трупа. Треба напоменути да је село Механе имало симболички значај, јер се у њему, током септембра 1916. године, спустио четнички вођа Коста Пећанац. Свештеник Крста Поповић је покушао да одговори Павла Поповића од те намере, предлажући да наставе пут. Међутим, свестан реалности и исцрпљен, Павле Поповић је одбио предлог и решио да остане. Када му је Крста Поповић, рекао: „Довиђења, оче Павле“, Павле је, кратко одговорио: „Довиђења на страшном суду.“ Такав одговор увредио је Крсту Поповића, који је узвратио речима: „То не говориш ти, већ сатана из тебе.“⁴² Према сведочењу Косте Пећанца, забележеном у његовом дневнику, свештеник Крста Поповић је касније стрељан у месту Космача, заједно са четовођом Чоловићем и још тринаесторицом људи. Пећанац још наводи да су бугарске снаге у том периоду починиле велике злочине над становништвом у селима Дединац и Товрљан.⁴³

Након доласка првих јединица бугарске војске у село, свештеник Павле Поповић, у пратњи мештана из насеља Механа, пришао је са крстом у руци бугарским војницима у намери да затражи заштиту. Међутим, уместо заштите, војници су га физички напали и опљачкали, заједно са другим мештанима, уз претњу паљењем целог села. Том приликом је прикупљено 270 динара, који су предати војницима као откуп. Убрзо након тога, у село је ушла и главнина бугарске војске.⁴⁴ Свештеник Поповић је одведен пред команданта пука, који му је поставио питање о разлозима његовог присуства. Поповић је одговорио да је, бежећи од арбанашких напада у Куршумлији, стигао са сељацима у ово место како би дочекао регуларну војску, којој је намеравао да се преда и да од ње затражити заштиту. Међутим, бугарски командант је сматрао да је он један од четничких свештеника, након чега је наредио официрима да га претуку, што су и учинили. Уследила је наредба да се Поповић, заједно са сином, спроведе у логор, и да се око логора поставе страже. Војници су им, уз одобрење старешине, скинули чизме, оставивши их босе на снегу током ноћи. Ујутру је Поповић затражио дозволу од стражара да напусти логор ради вршења нужде, али му то није било дозвољено.⁴⁵

Унутар логора налазила се бара, на којој се Павле Поповић умивао, након чега је полугласно читао молитве. Наредног дана, бугарски војници су у логор довели групу стараца и младића, које су претходно заробили у околним селима. Према сведочењу Божидара Поповића, реч је била о људима који су бежали од арнаутских злочина. Командант бугарске јединице затим је затражио да се доведе један младић који је, према процени, могао да идентификује припаднике четничких јединица. Тај младић је, према речима Божидара Поповића, „без срца и душе“, издвојио десет момака, међу којима се

⁴¹ Исто.

⁴² АСАНУ, 14435/86а, 12.

⁴³ Младеновић 2017, 113.

⁴⁴ ВА, ВКС, п. 7, кут. 77, фас. 1, Анкета, 9; АСАНУ, 14435/86а, 13–14.

⁴⁵ АСАНУ, 14435/86а, 15–16.

налазио и ковач из села Белољин. Бугарски командант је лично започео њихово премлаћивање, а након што се уморио, мучење су наставили официри. Жртве су прво тучене кундацима, а потом су их бугарски војници усмртили бајонетима. Сведоци овог догађаја били су Павле Поповић и његов син Владимир, који су све то посматрали из логора. Схвативши каква га судбина чека, након ликвидације српских момака, Павле је свом сину рекао да је „на њега дошао ред да чашу смрти испије до дна“.⁴⁶

Бугарски командант је наредио да се група преосталих заробљеника спроведе у Куршумлију. У пратњи се налазио и део бугарских војника који су раније били заробљени на подручју Куршумлије и касније пуштени од стране српског четничког војводе Косте Пећанца. Међу њима је био и бугарски свештеник Кирил. Међутим, упркос српском милосрђу које су доживели, бугарски војници су сада показивали равнодушност према страдању српског становништва. Павле Поповић се обратио једном од тих војника, апеловао на захвалност и позивао га да „памти добро и исто врати“, али на његове молбе Бугари нису одговарали.⁴⁷

На путу између села Механа и Раче, група заробљеника под пратњом бугарских војника зауставила се ради кратког одмора. По наређењу да се настави марш, заробљеници су устајали један по један. Међу њима је устао и свештеник Павле Поповић, али му је, према казивању Божицара Поповића, у том тренутку изречена смртна казна речима: „Не, дедо, ти ћеш овде остати, имаш нешто посла са нама.“ Даљи ток догађаја испричао је Владимир Поповић, Павлов син, свом старијем брату. Према његовом сведочењу, у моменту покрета он је најпре приметио сузе у очима свога оца, а затим и бугарске војнике који су му се приближавали и вршили последњу пљачку, уколико је још нешто преостало да се одузме. Потом су се зачули пучњи. Павле Поповић је, како наводи сведок, подигао главу према небу, након чега је пао мртав. Свештеник Павле Поповић стрељан је 20. марта, у осам часова ујутру, са десне стране пута Механа–Дешишка. Након погубљења, његов син Владимир молио је стражаре да и њега убију. Они су, међутим, одговорили да није у питању стрељање, већ „задржавање ради неког посла“.⁴⁸ Да се овај догађај заиста одиграо потврђује и запис војводе Косте Пећанца у његовом дневнику, под датумом 23. март, где је забележио: „Добих вест да је велики Србин поп Павле Поповић, са његовим синчићем од 15 година, стрељан од Бугара као и много нашег народа који је избегао у село Механе. Ово ме је доста потресло, али сам се морао поклонити својој судбини“.⁴⁹

Пет дана након свирепе ликвидације, супруга свештеника Павла Поповића, Костадинка Поповић, обратила се бугарском команданту у Куршумлији са молбом да јој дозволи да сахрани свог мужа. Командант је захтев одбио. Дозволио јој је да сахрану може да обави једино на месту страдања, и то под условом да успе да пронађе тело свог супруга. Упркос отежаним условима, Костадинка је успела да пронађе тело покојног супруга, које је било унакажено, без очију, уста и носа.⁵⁰

Након ослобођења и повлачења непријатељских снага из Србије, крајем маја 1920. године, власти су лоцирале и ексхумирале посмртне остатке свештеника Павла Поповића. Остаци су положени у ковчег и сахрањени у присуству великог броја грађана. Сахрана је обављена у близини манастира Светог Николе у Куршумлији, крај рушевина храма задужбине великог жупана Стефана Немање. Зато је у историјском спису о свом оцу и породици Божицар Поповић с правом записао да су животи његовог оца, брата и

⁴⁶ АСАНУ, 14435/86а, 16.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ АСАНУ, 14435/86а, 18.

⁴⁹ Младеновић 2017, 110.

⁵⁰ АСАНУ, 14435/86а, 18.

сестре уграђени у зидине „Велике Србије“.⁵¹

Имајући у виду велика искушења, патњу и жртву свештеника Павла Поповића, с правом можемо рећи да је његов живот у целини представљао парадигму духовног и националног отпора српског народа, од времена четничке акције у Старој Србији па све до тешких дана бугарске окупације у Првом светском рату. Својим животом, богослужењем и патриотским делима у изразито тешким тренуцима отац Павле је сведочио нераскидиву повезаност српске цркве и народа. Зато његова духовна борба и лична жртва превазилазе индивидуални карактер и прерастају у симбол прошлости читавог српског народа у јужним крајевима. Народа који је упркос притисцима, репресијама и покушајима асимилације остајао веран својој националној идеји и светосавској традицији.

Необјављени извори

Архив Југославије, Фонд 334: Министарство иностраних послова Краљевине Југославије - Дирекција за уговоре (1919–1929).

Архив Српске академије наука и уметности, Легат Стевана Димитријевића.

Војни архив Србије, Фонд: Војска Кнежевине/Краљевине Србије

Објављени извори

Списъкъ на населениѣтъ мѣста въ Македония, Моравско и Одринско, София: Държавна печатница, 1917.

Штампа

Политика, март 1927.

Литература

Antić, Dejan (2021a). „Evakuacija ratne prestonice Srbije – Niša 1915. godine“, *Istorija 20. veka*, god 39, 1/2021, 19–34.

Антић, Дејан (2021б). „Страдање (1915–1918) и канонизација Сурдуличких мученика“, *Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу: истакнути тематски зборник водећег националног значаја*, Врање: Свеправославно друштво : „Преподобни Јустин Ћелијски и Врањски“, 208–223.

Антић, Дејан (2021в). „Изградња сурдуличке Спомен-костурнице у извештајима српске штампе 1922. године“, *Баџина*, св. 54, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 313–325.

Костић, Радоје (1997). „Геноцид бугарских окупатора у Косаници 1915–1918. године“, *Зборник радова са научног скупа одржаног у Прокупљу и Лесковцу 27. и 28. марта 1997. године: Топлички устанак 1917. године*, Београд, 256–268.

⁵¹ АСАНУ, 14435/86а, 9. Божидар Поповић је био убеђен да је живот његовог оца окончао бугарски свештеник Кирил кога је Павле Поповић спасио од сигурне погибије осветољубивих четника. Како је Кирил био spaшен тек након што је Поповић интервенисао код истакнутих четника, овај га је касније пријавио као виђенијег четничког сарадника.

Митровић, Андреј (2016). *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд: Завод за уџбенике.

Младеновић, Божица (2017). *Топлички устанак 1917*, Нови Сад–Београд: Прометеј - Радио-телевизија Србије.

Опачић, Петар (1986). „Борба за Балкан у јесен 1915. године“, *Зборник радова са научног скупа: Србија 1915. године*, књига 4, Београд, 1986, 219–222.

Перовић, Миливоје (1954). *Устанак на југу Србије 1917*, Београд: Војно дело.

Smith-Gordon, Gordon (1916). *Trough the Serbian Campaign: The Great Retreat of the Serbian Army*, London.

Хаџи Васиљевић, Јован (1922). *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Нови Сад: Штампарско подuzeће „Застава“.

Dejan D. Antić

THE MARTYRDOM OF PRIEST PAVLE POPOVIC IN THE TOPLICA UPRISING

Relying on archival sources and relevant literature, this paper sheds light on the life of Serbian Orthodox priest Pavle Popović during the occupation of Serbia in the First World War, with particular emphasis on his role in the Toplica–Jablanica Uprising. After the withdrawal of the Serbian army in 1915, Popović remained among his people in Kuršumljija, sharing with them the burden of enemy occupation. Special attention is devoted to his conduct during the uprising, with the testimony of his son Božidar providing valuable insight into everyday life under occupation, the liberation of the town of Kuršumljija, the organization of life in the liberated city, the humane attitude of the Toplica prota toward enemy prisoners of war, as well as the period of the uprising's suppression and the great suffering of the local population. The tragic fate of Pavle Popović represents a paradigm of the suffering of Serbian clergy and people in the period 1915–1918 and contributes to a deeper understanding of the complex historical processes in southern Serbia during the First World War.